

Anselm Kiefer

Sag mir wo die Blumen sind

Anselm Kiefer, Simon Schama en Antje von Graevenitz

Van Gogh Museum, Amsterdam
Stedelijk Museum Amsterdam
Uitgeverij Tijdsbeeld, Gent

Inhoudsopgave

- 6 Woord vooraf**
Emilie E.S. Gordenker
Rein Wolfs
- 8 In de voetsporen van Van Gogh**
Anselm Kiefer
- 32 Catalogus I**
Vroege tekeningen
- 46 Van Gogh en Kiefer – Een gedeelde liefde voor zonnebloemen**
Simon Schama
- 66 Catalogus II**
Werken 1995-2024
- 126 De erkenning van Anselm Kiefer in Nederland**
Antje von Graevenitz
- 152 Catalogus III**
Werken 1970-1990
- 168 Chronologie**
Tamara Klopper
- 186 Noten
191 Selectie van recente publicaties
192 Lijst van werken in de tentoonstelling
195 Over de auteurs en conservatoren van de tentoonstelling
196 Woord van dank
196 Verantwoording

34
Paul Gauguin
Vincent van Gogh zonnebloemen schilderend, 1888
Olieverf op doek, 73 × 91 cm
Van Gogh Museum, Amsterdam
(Vincent van Gogh Stichting)

deel uit van Van Goghs plannen voor een kring van schildervrienden om zich heen. Vóór de komst van Paul Gauguin begon hij koortsachtig zonnebloemen te schilderen met het idee er meerdere van op te hangen in het toch al felgele huis waarin hij in Arles vier kamers huurde. Naast de schilderijen wilde hij er ook vazen neerzetten gevuld met deze enorme bloemen (afb. 33). Hoe de relatie met Gauguin ook precies stukliep (Gauguins ongeduld botste met het artistieke temperament van Van Gogh), de zonnebloem-kant van de zaak schiep een band. Gauguins liefdevolle portret van Vincent als de ‘schilder van zonnebloemen’ lijkt me

geheel zonder ironie, en zelfs nadat ze gewelddadig uit elkaar waren gegaan, prees Gauguin zowel de schilder als de schilderijen en vroeg hij een ervan voor zichzelf (afb. 34). Kiefers zonnebloemen daarentegen *lijken* dramatisch onheilspellend, verschroeid, op sterven na dood, met bloemen die geknakt zijn of gefixeerd in een toestand van botanische rigor mortis. En uiteraard niet stralend goud maar stemmig zwart, al het licht is er uitgezogen (afb. 36).

Misschien is er één uitzondering. In augustus 1998 schrijft Kiefer in zijn aantekenboek: ‘een aquarel voltooid: zonnebloemen op een tafel’. Maar dan overvalt hem als altijd de twijfel over wat dit is en wat hij nu eigenlijk heeft gemaakt: ‘wat doe je met de zonnebloemen op een tafel als het geen stilleven is? want dit is geen stilleven, de zonnebloemen staan niet in een vaas en ze liggen niet op de tafel. ze staan ondersteboven in de grond, groeien verder in de grond op de tafel. en dus? zonnebloemen die op een tafel groeien, dat betekent allereerst dat ze pas halverwege beginnen. ze groeien niet vanaf de grond, maar vanaf ergens daartussen. je zou kunnen zeggen dat ze al boven-

35
Vincent van Gogh
Vier uitgebloeide zonnebloemen, 1887
Olieverf op doek, 59,5 × 99,5 cm
Kröller-Müller Museum, Otterlo

aards zijn, of: ze zijn al wat dichterbij de sterren.²¹¹ Kan het zijn dat Kiefer, hoewel hij de werken niet noemt (noch enig andere voorganger of bron van Van Gogh), een van de schilderijen van liggende zonnebloemen op een tafel heeft gezien die Vincent niet in Arles maar in Parijs schilderde en die op hun eigen manier schokkend origineel waren. Ze tonen alleen de bloemen zelf, zonder steel, met droge, verwelkte bloembladen. In één geval lijken de twee bloemhoofden, eentje naar boven en de ander naar beneden gekeerd, klaar te liggen om te worden begraven. De bloemen zijn zo te zien al dagen, zo niet weken eerder afgesneden van hun harige steel, en het schilderij – nu in het Kröller-Müller Museum – draagt de titel *Vier uitgebloeide zonnebloemen* (afb. 35). Hoewel dit misschien niet helemaal correct is, wordt elk van deze afbeeldingen, anders dan de zonnige beelden die Van Gogh in Arles maakte, gedomineerd door de dicht opeengepakte stampers op de zaden, mysterieus, krachtig, in afwachting van hun overgang vanuit het zwart naar een vruchtbaar nieuw leven.

Ik weet niet precies wanneer Kiefer zich begon te verdiepen in de geschriften van de 17de-eeuwse mystieke filosoof, Paracelsus-adept en occulte hermeticus Robert Fludd. De ideeën van Fludd over de samenhang tussen de macrokosmos en microkosmos, tussen planten en planeten, de leven-schenkende zon in de hemelen en het leven-behoudende hart in het lichaam van de mens lijken door te klinken in Van Goghs afgesneden bloeiwijzen. De randbloempjes zijn dood, maar de zaden zitten barstensvol leven en lijken griezelig veel op sterren en planeten, alsof ze zijn komen aanzeilen uit een verre hoek van het heelal. Beslist geen beeld dat het goed zou doen op een draagtasje of ansichtkaart. Ik heb zelf in het Metropolitan Museum of Art bezoekers gezien die afliepen op

36
Anselm Kiefer
Die Orden der Nacht (De orden van de nacht), 1996
Acrylverf, emulsie, olieverf en schellak op doek, 356 × 463 cm
Seattle Art Museum, schenking van Richard en Elizabeth Hedreen

het kleine schilderij van zonnebloemen, verdekt opgehangen aan het einde van een gang, daar geamuseerd stilhielden, verrast hun teleurstelling uitten dat dit nu de zonnebloemen waren en na een minuut of twee doorliepen naar vriendelijker ogende oleanders.

Zoals te verwachten viel (gegeven Kiefers preoccupatie met de onscheidbaarheid van leven en dood, zijn en niet-zijn) is het het krachtige, donkere hart van de goudkleurige bloem, deze zaadexplosie, die Kiefer er telkens weer toe brengt de bloemen een plek te geven in zijn werk, waarbij hij het zwart van

geschilderd op doeken die tweemaal zo breed als hoog zijn: vlakken die wankel overhellen of bewust ongrijpbaar zijn gemaakt, zoals in het laatste doek *Boomwortels* (afb. 46).

Je snapt direct waarom vele generaties hebben gemeend dat *Korenveld met kraaien*, zijn laatste omvangrijke panorama, Van Goghs tragische *envoi* was. De akker onder een intens kobaltblauwe lucht is op de een of andere manier zowel weids als claustrofobisch, de laatste pretentie van een begrijpelijk perspectief is opgegeven, paden slingeren nergens heen, het korenveld zelf bestaat uit verdrinkend en verstikkend graan (zie afb. 13). In zijn spectaculaire, monumentale variaties op dit duizelingwekkende meesterwerk toont Kiefer zijn waardering voor Van Gogh door diens benevelde boodschap van zintuiglijke dronkenschap te volgen, het pantheïstische loflied op de overdaad in een dreigend samengeperste ruimte. Het perspectief schuift omlaag, onder de oprijzende muur van koren, stro dat direct op het doek is aangebracht, op sommige plekken zelfs verschroeid en verkoold. In een van de werken duikt een zeis op (zoals ook, en om eenzelfde reden, in *The Veteran in a New Field* uit 1865 van Winslow Homer, waarin een overlevende van de verschrikkingen van de Amerikaanse Burgeroorlog, gezien op de rug, donkere rijen korenhalmen maait, en daarmee de herinnering oproept aan gestorven mannen; afb. 47).

In Anselm Kiefers meest ambitieuze en fascinerende werken schuilen altijd diepgravende overpeinzingen over de onscheidbaarheid van leven en dood, van de aarde en de hemelkoepel, van microkosmos en macrokosmos, nieuwe wetenschap en oeroude kennis, duisterheid en openbaring. Zoals altijd werken de zintuigen en de geest samen om de maximale denkkraft aan te zuigen. Toch belemmert dit alles geenszins zijn bevlogen speelsheid. Toen ik in 2024 aan het eind van de lente met Kiefer over de oprit achter zijn atelier liep, hielden we halt op een plek waar een wolk van felgekleurde klaprozen stond te dansen in de zon naast een zonnebloem van hars en gips: levende en niet-levende bloemen die ontsproten aan een berg kapotgeslagen beton. Kiefer barstte uit in gegniffel zoals hij wel vaker doet: de lach van een magiër. Maar dat was niets vergeleken met zijn vreugdekreten toen hij zich over de scheuren in de oprit boog waardoorheen zich onkruid en mos naar het licht duwden. ‘Kijk!’, riep hij alsof we nog nooit zoiets hadden gezien en het niet zozeer te verwachten viel als wel begroet moest worden als een nieuw mirakel. Vincent van Gogh zou dat hebben begrepen.

48
Simon Schama en Anselm Kiefer
voor *De sterrennacht*, in Kiefers atelier
in Croissy, juli 2024.

50
Anselm Kiefer
Nevermore (Nooit weer) 2014
Emulsie, olieverf acrylverf, schellak, bladgoud
en bezinksel van een elektrolyse op doek,
330 x 570 cm
Courtesy Eschaton Foundation

51
Anselm Kiefer
Beilzeit - Wolfszeit (Bijtijd - Wolfstijd), 2019
Emulsie, olieverf, acrylverf, schellak, hout
en metaal op doek, 470 x 840 cm
Collectie van de kunstenaar, courtesy Gagolian

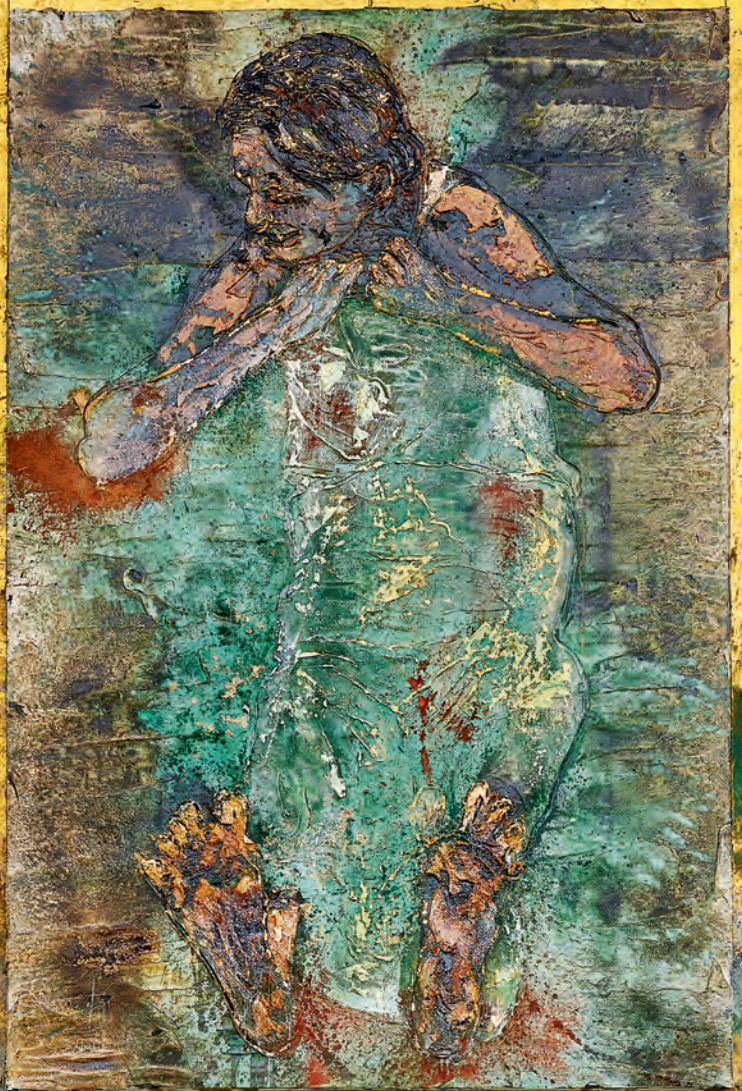

55
Anselm Kiefer
Das letzte Fuder
(*De laatste karrenvracht*), 2019
Emulsie, olieverf, acrylverf en stro
op doek, 280 x 760 cm
Courtesy Eschaton Foundation

61
Anselm Kiefer
Schierlingsbecher (Scheerlingbeker), 2019
Emulsie, olieverf, acrylverf, schellak, staal,
hout, lijm, stro en gedroogde planten
op doek, 280 x 760 cm
Collectie van de kunstenaar, courtesy White Cube

sag mir wo die Blumen sind wo sind sie geblieben

wo sind sie geblieben

Männer nahmen sie geschwind - wann wird man je verstehen

wann wird man je verstehen

sag mir wo die Gräber sind

Blumen wehen im Sommerwind

91
 Anselm Kiefer
Märkischer Sand, 1980-1982
 Olieverf, acrylverf, emulsie, schellak, karton, houtskool
 en zand op fotopapier op doek, 330 x 555 cm
 Stedelijk Museum Amsterdam
 Verworven in 1982

Woord van dank

Het Van Gogh Museum en het Stedelijk Museum Amsterdam danken allen die hebben bijgedragen aan het realiseren van deze catalogus.

In de eerste plaats gaat onze grote dank uit naar Anselm Kiefer, aan wiens kunst deze publicatie gewijd is, en wiens essay over Van Gogh een persoonlijk en cruciale bijdrage vormt. De publicatie bevat doorwrochte essays van de auteurs Simon Schama en Antje von Graevenitz, die Kiefers werk met verve hebben beschreven. En we danken tevens Tamara Klopper voor het onderzoek ten behoeve van de overzichtelijke chronologie.

We danken de curatoren Leontine Coelewij en Edwin Becker, die de inhoudelijke redactie van deze publicatie verzorgden. We willen onze waardering uitdrukken voor het uitstekende werk van vertalers Thea Wieteler, Ted Alkins, Maaike Post en Arjen Mulder, de tekstredacteuren Kate Bell en Els Brinkman, de coördinerend redacteuren Heleen Ruijg en Masha van Vliet, beeldredacteuren Roxanne van den Bosch en Heleen Ruijg, hoofd publicaties van het Van Gogh Museum Annie Meinders en hoofd publicaties van het Stedelijk Museum Charl Landvreugd. Tevens zijn we dankbaar voor het kritisch mee-lezen van de kopij door Frank van Lamoen.

Uiteraard zijn we Ronny Gobyn en Barbara Costermans van Uitgeverij Tijdsbeeld zeer erkentelijk voor de productie van de Nederlandse en Engelse catalogus. Zij toonden zich enorm betrokken bij dit project en dachten in alle fases mee. Het terughoudende, maar tegelijkertijd zeer verfijnde ontwerp van de catalogus was in de vertrouwde handen van vormgever Rolf Toxopeus van Joseph Plateau.

Onmisbaar voor het slagen van het project was ook de inzet van onze collega's van beide musea: Renske Brinkman (die Sander Rutjens en Tessa van den Dolder opvolgde) en Sophie Cramer als bevolgen projectleiders. Daarnaast droegen de volgende collega's ieder vanuit hun expertise bij aan de tentoonstelling en deze publicatie: Jasmijn Alkaf, Jonathan Augustijn, Charlene Austin, Veerle Baaij, Pien Bergshoeff, Nora Bijen, Karin Balog, Ann Blokland, Bart Bogaard, Nina Bos, Janire Braat Y Mendia, Lisa Brack, Dorine de Bruijne, Rahman Çelik, Faye Cliné, Mariska Doesburg, Keziah Goudsmit, Fiorenza de Heer, Jette Hoog Antink, Alvaro Kinkelaar, Charlotte Kösters, Roos Kwakman, Florine van Meeuwen, Iris Muffels, Hugo van Noort, Fransje Pansters, Marguerite van Poll, Marie-José Raven, Josine Vermei, Kyra Wessels, Laurine van de Wiel, Mariëlla Zandvliet, Merel de Zeeuw, en Carlos Zepeda.

Ten slotte zijn we de bruikleengevers en directe partners zeer erkentelijk, zonder wie de tentoonstelling en publicatie überhaupt niet mogelijk waren: Atelier Anselm Kiefer (Waltraud Forelli, Lucas Pottier, Laura Volkert), de Eschaton-Anselm Kiefer Foundation, White Cube (Jay Jopling en Susannah Hymn), Gagolian, Martijn en Jeannette Sanders, Van GoghHuis, Zundert (Ron Dirven en Eva Geene), en daarnaast natuurlijk de eigen collectie van het Stedelijk Museum en het Van Gogh Museum (Vincent van Gogh Stichting).

Verantwoording

Illustratieverantwoording

Alle afbeeldingen van werk van Anselm Kiefer
© Anselm Kiefer

Omslag

Voor- en achterzijde: Anselm Kiefer, *Sag mir wo die Blumen sind*, 2024 (details afb. 63)

Details

pp. 2, 4, 110-111, 113, 114-115, 116, 117:
afb. 63
p. 9: afb. 16
pp. 68-69: afb. 49
p. 79: afb. 53
p. 97: afb. 61
pp. 120, 121: afb. 65
p. 125: afb. 67

Foto p. 197: Atelier Anselm Kiefer, Croissy, 2019
Foto p. 200: Atelier Anselm Kiefer, Croissy, 2024

Fotoverantwoording

De (c) na het nummer verwijst naar de afbeeldingen in de chronologie op pp. 168-185.

© 2025 Digital image, The Museum of Modern Art, New York/Scala, Florence: afb. 7

© 2025 Image copyright The Metropolitan Museum of Art/Art Resource/Scala, Florence: afb. 44, 8(c), 16(c), 26(c)

© GrandPalaisRmn (musée d'Orsay) / Gérard Blot: afb. 9

© GrandPalaisRmn (musée d'Orsay) / Hervé Lewandowski: afb. 10, 15

Archieven Van Abbemuseum / Hans Biezen: afb. 79
Mike Bink: afb. 82, 83

bpk / Kupferstichkabinett, SMB / Dietmar Katz: afb. 4

bpk / Nationalgalerie, SMB / Jörg P. Anders: afb. 11

Theo Christelis, courtesy White Cube: afb. 61
Peter Cox, Eindhoven: afb. 78

Douglas M. Parker Studio, Los Angeles: afb. 12(c)
Charles Duprat: afb. 49, 50, 2(c), 3 (c), 20(c), 21(c), 22(c), 24(c), 26 (c)

Rene den Engelsman, Rijksmuseum: afb. 25(c)
Michael Floor: afb. 91

Groninger Museum / John Stoel: afb. 80, 81
Tom Haartsen: afb. 73, 77

Antoine van Kaam: afb. 31(c)

Anselm Kiefer: afb. 79, 15(c), 17(c), p. 200
Atelier Anselm Kiefer: 32, 48, 64, 68, 69, 74, 76, 90, 1(c), 6(c), 9(c), 10 (c), 11(c), 32(c), p. 197

Rik Klein Gotink: afb. 35, 42, 43
Jochen Littkemann: afb. 89

Georges Poncet: afb. 1-3, 19-30, 51-60, 62, 70, 4(c), 5(c)

Prudence Cuming Associates Ltd.: afb. 7(c), 23(c)
Gert Jan van Rooij: afb. 18(c), 28(c)

Royal Academy of Arts, Londen / Marcus Leith: afb. 27(c)

Nina Slavcheva: afb. 31, 63, 65, 67

Collectie Stadsarchief Rotterdam: afb. 72

Stedelijk Museum Amsterdam: afb. 84-88, 91-95, 13(c), 14(c), 19(c)

Studio Tromp: afb. 71

Elias Wallach en Axell Katomba: afb. 32(c)

